

НЕПОВТОРНА ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

Олександр Харлан

До 230-річчя від часу збудування Троїцького собору
у місті Новомосковськ

Троїцький собор у місті Новомосковськ Дніпропетровської області посідає важливе місце в історії дерев'яної сакральної архітектури України. Він належить до типу хрещатих храмів, що був розповсюдженим у православній архітектурі Запорозьких Вольностей та Слобожанщини. Дерев'яна святиня увібрала і сконцентрувала у собі основні риси великої кількості пам'яток, які було споруджено раніше на теренах сивого Запорозжя (як довели дослідження дерев'яного зодчества останніх років, ареал будівництва церков такого типу не обмежувався північною частиною Запорозьких земель, будувалися вони й у південних районах). Відомі нам хрещаті церкви одоверхі, триверхі, п'ятиверхі також було збудовано у запорозьких слободах — Письмачівці, Старому Кодяку, Улаклі, Перещепині, Петриківці, Васильківці та багатьох інших.

Тож, як бачимо, тип хрещатих церков не був рідкісним явищем на землях Вольнос-

Сучасний вигляд Троїцького собору.
Малюнок автора 1999 р.

тей Запорозьких, але саме дев'ятизрубна та дев'ятиверха церква, якою є Троїцький собор міста Новомосковськ, єдина відома на сьогодні пам'ятка цього типу.

Існує велика кількість статей та публікацій, присвячених Троїцькому собору: матеріали друкувались як у дореволюційній літературі, так і в роботах сучасних вчених. Та все ж не можна сказати, що йому приділяли достатню увагу дослідники історії архітектури.

На жаль, досі не залучалися письмові та іконографічні джерела, а саме вони дозволяють відповісти на велику кількість питань, що виникають у ході вивчення та реставрації пам'ятки.

Нові унікальні матеріали, виявлені у різних архівах України та Росії, вперше вводяться до наукового обігу у даній статті.

Місто Новомосковськ на мапі другої пол. XIX ст.
Місце розташування Троїцького собору в
прилеглий забудові (фрагмент). Прорис автора.

Первинний вигляд Свято-Троїцького собору містечка Самарчук, збудованого Якимом Погребняком у 1775–1778 роках. Реконструкція автора.

Згідно з писемними джерелами, рішення про будівництво нового Троїцького храму у паланковому містечку Самарчук (назву Новомосковськ місто одержало у 1795 р.) було прийняте в 1773 р. полковим старшиною Самарської паланки Війська Запорозького Яковом Легкоступом (Легким) та місцевими мешканцями [1].

21 травня 1774 р. (за старим стилем) духовне Правління Старокодацького Хрестового Намісництва просить дозволу у Київського митрополита на будівництво трьох-престольної церкви на новому місці, з середнім престолом в ім'я Пресвятої Трійці, лівим — в ім'я святих Василія Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста і правим — в ім'я святих апостолів Петра і Павла.

2 червня 1775 року (за старим стилем) освячено місце і закладено церкву після отримання дозволу на будівництво. Місце для храму вибрали так, щоб його було добре видно з усіх боків та чітко простежувалась головна роль сакральної споруди в оточуючій забудові — недалеко від берега річки на високому місці (відносно рівня води) в центрі містечка.

Для будівництва храму було запрошено талановитого зодчого — козака з містечка Нові Водолаги (колишня Харківська губернія) Якіма

(Іоакима) Погребняка. Цей майстер збудував також церкву Преображення Господня у слободі Кам'янка Лівобережна [2] (територія сучасного міста Дніпропетровськ, будівництво закінчено у 1777 р.) і Введенську церкву на Полтавщині (сучасне село Артемівка Чутівського району, будівництво закінчено у 1761 р.) [3].

Собор було зведено у 1778 р., вже після скасування Запорозької Січі. Саме тоді встановлено й освячено іконостас головного престолу, перенесений зі старої Троїцької церкви. У 1780 р. виготовили і освятили нові іконостаси в бічних притворах, а також розпочато монтаж нового головного іконостасу середнього притвору. З освяченням нового іконостасу головного притвору 18 квітня 1781 р. (за старим стилем) будівництво храму було завершено.

Дерев'яний храм збудували на дубових підставах (стовпах), “...щоб вітер вільно гуляв під долівкою, або помостом, і просушував вогкість і вологу під спорудою”. Стовпи встановили на кругле каміння (колишні жорна млина). Пізніше, у 1830 р., під дубові підвалини було заведено цегляний фундамент.

Стіни церкви влаштували з “...дерева сосноваго, толщиною в основаніи...6 вершков и кверху до 3-х вершков; сосна употреблена столістая, красная...Все здание снаружи

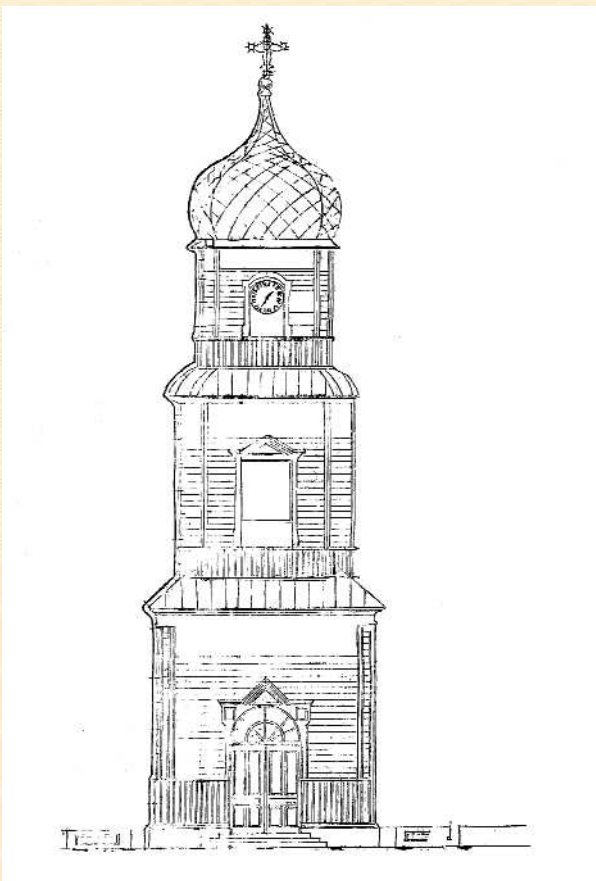
Зовнішній вигляд Троїцького собору. Фото 1886 року. (З книги С.А.Таранушенка “Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України”, 1976 р.).

Зовнішній вигляд першої дзвіниці Троїцького собору, збудованої у 1778–1781 рр. Проіснувала до 1830 року (Прорис С.А.Таранушенка з картини Васильківського “Соборна площа в Новомосковську”).

Головний фасад другої дзвіниці Троїцького собору, збудованої у 1830 році. Сучасний стан (кресленик з архіву Вандюк О.П.)

обшито тесом, или шелевкою. Резных украшений нет” [4].

Зрубна конструкція собору відзначалася міцністю. Стіни виводилися з невеликим нахилом, перерозподіл ваги до центру споруди забезпечував статичність і жорсткість конструкції. Ці конструктивні особливості виключали необхідність підводити під дерев’яну церкву мурований фундамент. Традиція ставити церкву на підмурок у багатьох регіонах України не є народною, вона з’явилася вже в синодальний період.

Дахи собору були криті дубовим гонтом. Цей дах простояв більше 50-ти років, а у 1830 р. гонт замінили на залізо, пофарбоване зеленою фарбою. Кожна з дев’яти башт має купол, завершений глухим ліхтарем.

Металеві хрести на верхах були теж визолочені, усі чотирьохкінцеві з випуклими дуговими раменами, із зорями на кінцях рамен та промінцями у прямих кутках.

Віконні прорізи в соборі (їхня загальна кількість — 88!), мали різні форми і розміщувалися на різних рівнях. Це було зроблено для кращого освітлення внутрішнього простору собору. Велика кількість вікон на фасаді сприяла зоровому підвищенню об’єкта, а відсутність деталей і малі вікна створювали ефект масштабності споруди. Виходячи з того, що вікна виступають показником масштабності, так само як і двері, Яким Погрібняк зменшив вікна верхніх

Дерев’яний клірос посеред Свято-Троїцького храму в Новомосковську (З фото В.Машукова кінця XIX століття).

*Царські ворота головного іконостасу
Троїцького собору в місті Новомосковськ
(З фото В.Машукова кінця XIX століття).*

ярусів, що створювало додатковий оптичний ефект перспективного збільшення висоти.

За архівними джерелами вдалося встановити, що троє вхідних дверей собору було виконано з дубового дерева і розписано

*Головний іконостас Троїцького собору.
Передвітарний іконостас писано у 1781 році.
Майстер невідомий. Вітарний іконостас
писано у 1808 році священиком Бураковим
(З фото В.Машукова кінця XIX століття).*

*Репродукція оригінального малюнку “Соборна
площа у Новомосковську” Васильківського С.І.
(З журналу “Нива”, 1902. № 15).*

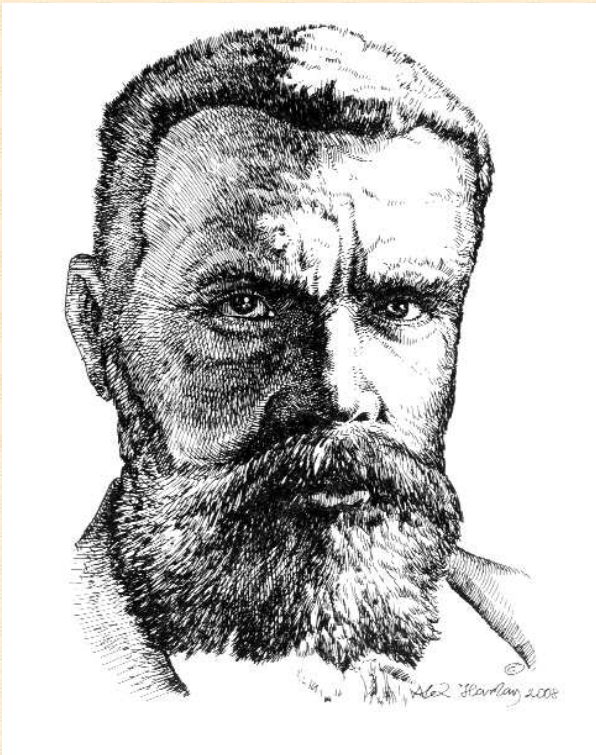
олійними фарбами. Одвірки були різьбленими з виноградними гілками і китицями винограду. Пізніше їх замінили, а двері оббили залізом. Тож, можливо, на дверях під залізними смужками ще зберігся давній живопис?!

Наразі важко сказати, коли саме були прибудовані паперті до трьох вхідних дверей (можливо, у 1830 р.), але відомо, що саме тоді прибудовано з півночі (коло лівого вітваря) комору старости, а з півдня (коло правого вітваря) — пономарню.

Іоанікій Вахнін у 1887 р. наводить такі розміри споруди собору: “...Висоту соборного здания полагают около 30-ти сажень (приблизно 64,0 м — *О.Х.*); техніки считають висоту до 70-ти аршин (приблизно 49,8 м); окружность — около 58-ми сажень (близько *Іконостас лівого приділу (фрагмент)*
(З фото В.Машукова кінця XIX століття).

Майстер О. Пахучий, який відбудував Троїцький собор у 1888 році. Малюнок автора.

123,7 м); длина и ширина с папертями одинаковые — 35 аршин (приблизно 24,9 м)...”

Всередині храму було влаштовано дерев'яні кліроси у вигляді хор, прибудовані з південної та північної сторін до двох колон (У дерев'яних храмах не існувало однієї обов'язкової схеми розміщення дійових осіб під час церковної відправи, тому існувало декілька схем розміщення кліросів, які регламентувалися каноном. В бічних північному і південному зрубах їх розміщували саме у хрещатих церквах). Їхня висота — 3,25 аршина (2,3 м), довжина й ширина однакові — 3 аршина (2,1 м). До кожного кліросу вели окремі сходи [5].

Тричасний вівтар займав майже третину загального простору храму і був розділений двома поперечними стінами (кожна з двома прогонами).

Триярусні іконостаси із золоченими пілястрами, карнизами і різьбленою каймою були справжніми витворами мистецтва. Первинне тло вівтарного іконостасу — червоне, передвівтарних — зелене. Пізніше іконостаси пофарбовано в синій та білий кольори (на фотографіях В.Машукова збереглося зображення цієї пам'ятки декоративного мистецтва).

Д.І. Яворницький теж залишив стислий опис Троїцького собору: “Архітектура церк-

ви проста: ні колон, ні прикрашень; з зовні церква була обшальована і пофарбована білою фарбою; з середини стіни і склепіння її розписано було картинами релігійного змісту. Іконостас зведено до склепінь, з різьбою і різними фестонами, завитками і іншими хитроцями столярного мистецтва. Живопис на ньому зроблений в старовинній візантійській манері. Висота церкви 31 сажень... При церкві пізніше було окремо поставлено дзвіницю з шістьма дзвонами, з яких найбільший важив 262 п. і 24 ф. ... два будинки, дерев'яна огорожа і за огорожею криниця з дерев'яним наметом. Дзвіниця, криниця, також як і собор, пофарбовані білою фарбою (їх добре видно на відомому малюнку Васильківського “Соборна площа у м.Новомосковську” — О.Х.). З зовні, на стіні, коло західних дверей, повішено чавунне “било” з прикрашенням зверху, у вигляді двох конячих голів” (Зараз било зберігається в експозиції Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького).

Завдяки нахилу стін і заломів у соборі створювався ефект ілюзійного збільшення висоти. Для створення подібного ефекту в інтер'єрі перспективні скорочення підкреслили нанесенням розписів на внутрішній бік бань. Розписи собору мали фрагментарний характер.

Загальний вигляд Троїцького собору з заходу. Фото виконано з дзвіниці у 1980-х роках.

*Макет комплексу Троїцького собору, виготовлений школярами Новомосковська під керівництвом Запари Ю.П. 1980 р. (Зберігається в Новомосковському краєзнавчому музеї).
Фото Закидальського В.І., 2004 р.*

Стіни Троїцького собору були прикрашені великою кількістю ікон. Дослідники виділяли серед них три запорозькі як найбільш цікаві — Спасителя, Божої Матері і Святого Миколи.

Наведені матеріали свідчать, наскільки величною і цікавою була будівля Троїцького собору, збудована під керівництвом зодчого Я.Погребняка. Не випадково таку видатну споруду зведено у паланковому містечку: оплатити роботу майстрів такого рівня могли собі дозволити тільки заможні громади.

Яка ж доля спіткала цю видатну пам'ятку? За одними джерелами [6], на початку 1880-х років виникла потреба в новому капітальному ремонті собора, оскільки через руйнацію деревини стіни втратили первинну міцність, і бані помітно нахилилися до центру. Інші ж джерела [7] звинувачують місцеве духовенство у необґрунтованих спробах закриття храму з причини його старіння. Спеціальна комісія, у роботі якої брав участь «катеринославський віце-губернатор», після огляду і випробувань на міцність деревини зробила висновок не на користь позиції духівництва. Було зафіксовано гарний стан і високу конструктивну міцність дерева від купола (маківки) до фундаментів.

Від 1803 року вступив у дію закон Московського церковного Синоду щодо заборони спорудження церков в українському народному стилі, тому велику кількість старовинних храмів колишнього Запорозжя,

збудованих у традиційних формах, більшість з яких мала прекрасний стан збереження, було замінено на нові (в так званому «єпархіальному» стилі).

У 1887 р. граф Ностіц послав листа барону Бюлеру, в якому просив його як члена Археологічного Товариства звернути увагу на небезпеку, що загрожувала давньому запорозькому собору у Новомосковську Катеринославської губернії. Храм планувалося розібрати, не дивлячись на те, що на його відновлення вже було зібрано до 20000 рублів [8].

Так чи інакше, але всі добре знають розвиток подій навколо запорозького собору. Було проведено торги на ремонт храму, в яких переміг Олексій Пахучий, проте губернський архітектор Едуард Харманський не дав дозволу на ремонтні роботи. Роботи доручили іншому підряднику — Кажинкову. Той швидко взявся до роботи, але «из-за неумения и жульничества был отставлен», і роботи знову було доручено Олексію Пахучому. На цей момент собор було повністю розібрано, і ніякої технічної документації на його відновлення не існувало!

На засіданні Археологічного Товариства, проведеному 29 березня 1888 р., було зачитано Відношення Катеринославської духовної

Консисторії від 29 лютого за № 2680 з увідомленням, що дерев'яний Новомосковський собор, збудований запорозцями, розібрано впродовж жовтня 1887 р. повністю, і що спорудження на його місці нового собора, зі збереженням колишнього вигляду, почнеться навесні поточного року [9].

Собор фактично відновлювали за фотографією, зробленою у 1883–1884 рр. (перед початком робіт) на замовлення Одеського Археологічного Товариства фотографом з Катеринослава Івановим.

Найвірогідніше, Троїцький собор не збиралися відновлювати, оскільки перед розборкою не було зроблено жодних креслень, також не залучалися фахівці. І лише наполегливість громади міста та відомих поміщиків (різні джерела називають Алексеєва та Ностица), що звернулися до Імператорського Археологічного Товариства, дали змогу знову залучити до роботи О.Пахучого та побудувати в центрі міста дерев'яний храм зі збереженням колишнього вигляду.

Восени 1888 р. нову споруду собору було освячено. Його “ремонт” обійшовся у 75000 рублів.

Відомий дослідник української дерев'яної архітектури С.А. Таранушенко приїздив у липні 1928 року на запрошення Д.І.Яворницького до Новомосковська, де досліджував архітектурні властивості Троїцького собору. Він та його помічники виконували обміри та розпитували місцевих жителів про історію відбудови храму у 1888 р. Ось який запис Стефан Андрійович залишив у своєму щоденнику: “...по оповіданням (мешканців — О.Х.) будівництва не йшло добре. Старе дерево було цілком викинуте, а взято нове соснове, бруса квадратів і дуже товсти (20–27 см). Всі старі зазначають, що стара центральна башта (верх) була вища, що стара була “стіжком”, що старі бані були менш тісно поставлені, що побудування верхів викликало забруднення і майстри рубали верхи на землі, по мірі старих верхів, а потім розбирали, мітили і виносили на гору...”. Дослідник також зазначив, що “техніка виконання — дуже чиста, надзвичайно правильна і то-

му дуже суха і скучна, форми “арок” переконали, що дійсно від старого собору тут мало що лишилося...Перевірка стін показала, що вони — “по отвісу”, чого в старих церквах ніколи не було”.

Отже, завдяки небадужій громадськості Катеринославщини і таланту народного майстра О.Пахучого пам'ятка народилася знову у 1888 році!

Не дивлячись на спроби єпархіального керівництва викреслити і цю запорозьку святиню з обличчя колишніх Вольностей, вона знову постала у всій своїй красі! Відтак, маємо перший приклад реабілітації пам'ятки, знищеної наприкінці ХІХ століття!

За часів незалежності серед фахівців продовжується дискусія щодо припустимості відбудови знищених стародавніх храмів. Наведений приклад — яскравий доказ на користь відродження зруйнованого!

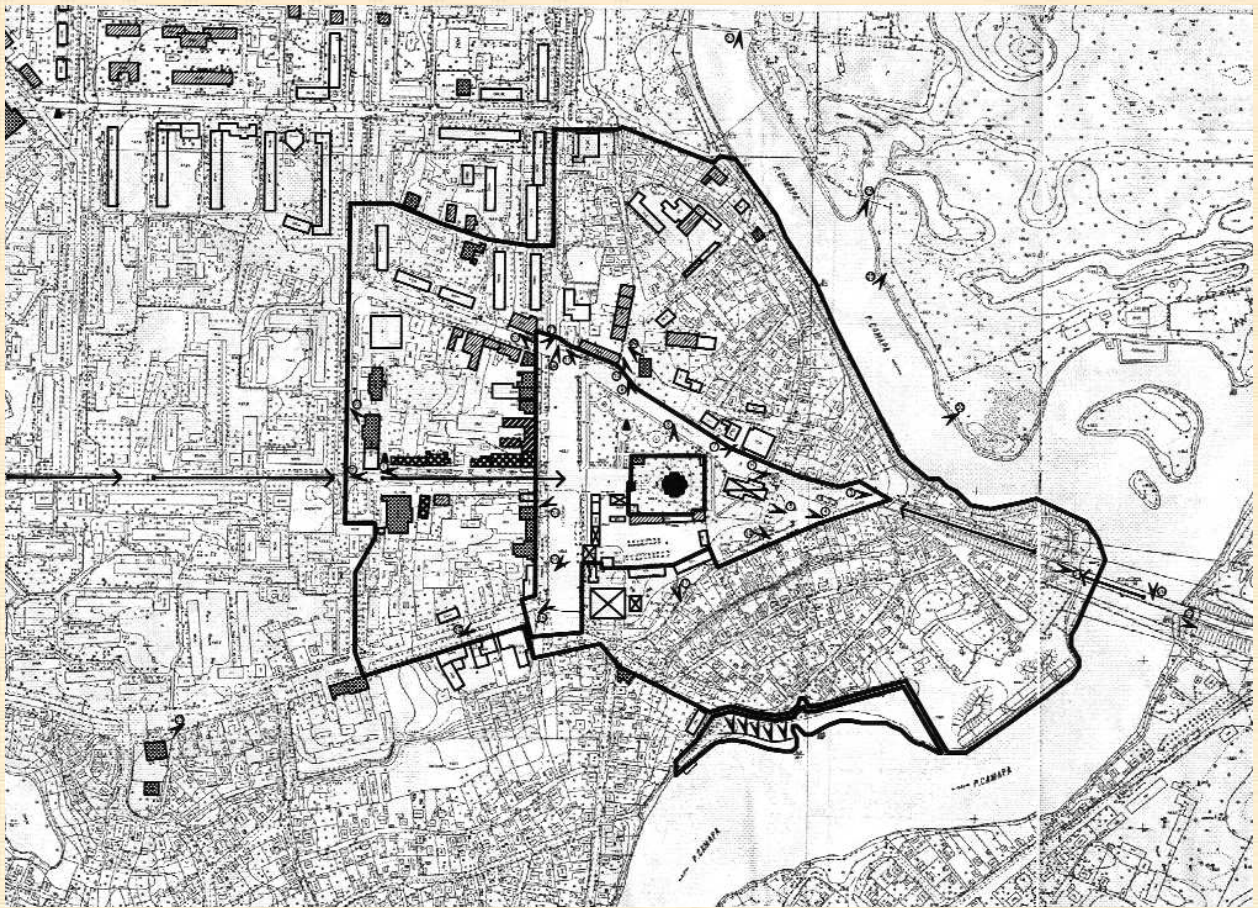
Тож нехай Новомосковський собор стане символом не тільки архітектурної доби запорозького козацтва, а й символом відтворення зруйнованих святинь Козацької доби!

Десятки знищених стародавніх храмів очікують на дослідників! На основі залучення різних архівних джерел, мистецтвознавчих, архітектурних та археологічних досліджень у майбутньому стануть можливими локалізація та відтворення визначних споруд Запорозького краю!

*Троїцький собор навесні.
Фото Токарської Т. В.,
2008 р.*

Зони охорони пам'яток архітектури — Троїцького собору із дзвіницею. 2004 р. Виконали архітектори Вандюк О.П., Сахнюк А.А. Робота увійшла до складу "Проекта красных линий центральной части города отдельных градостроительных комплексов г.Новомосковска", АПБ ОБЛПРОЕКТ, 2004.

Література

1. *Макаревський Ф.* Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого століття. — Дніпропетровськ: ВАТ "Дніпрокнига", 2000. — С. 416.
2. *Старостін В.* Столиця степового краю. — Дніпропетровськ: ВАТ "Дніпрокнига", 2004. — С. 43.
3. *Вечерський В.В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К.: НДІТІАМ-Головкивархітектура, 2002. — С. 195.
4. *Вахнин И.* Метрика для получения верных сведений о древне-православных храмах Божиих, зданиях и художественных предметах. Новомосковский Свято-Троицкий собор, март-июнь 1887 (рукопис). — С. 2.
5. *Машуков В.* Материалы к изучению церковной старины Украины. — Харьков: "Печатное дело", 1905. — С. 37.
6. *П.Г.* Запорожский храм в Новомосковске // Киевская старина. — 1888. — Т. XX, янв., февраль, март. — С. 47.
7. Запорожский собор в Новомосковске // Екатеринославский Юбилейный Листок. — 1887. — № 15, субота, 9 мая. — С. 141.
8. Листа зачитано на засіданні Імператорського Московського Археологічного Товариства 20 жовтня 1887 року, яке очолювала графиня Уварова, й занесено до протоколу засідання. — Див. "Древности" // Труды Императорского Московского археологического Общества. Издан. под ред. А.В.Орешникова. — Т. 12. — Вып. II. — Москва, 1888 г. — С. 146.